

УДК 336.1**В.В. Небрат**, канд. екон. наук*Інститут економіки та прогнозування НАН України*

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІНАНСІВ ЯК ІНСТИТУТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ XVI–XVIII СТ.

У статті розглянуто особливості еволюції фінансових відносин на українських землях та визначено характер економічної політики гетьманів. Обґрунтовано положення про те, що в процесі політичного та економічного протистояння XVI–XVIII ст. відбувалося зародження та розвиток фінансів як інститутів української державності.

Ключові слова: економічна політика українських гетьманів, фінанси, інститути державності, меркантилізм, протекціонізм.

Постановка проблеми. У сучасних умовах інституційної кризи українського суспільства набуває актуальності звернення до історичних джерел з метою теоретичної реконструкції моделі господарювання, що склалася в XVII ст. в Україні, та економічної політики, що мала на меті утвердження державності та розвитку засад демократичного суспільства. Разом з тим, видається необхідним аналіз причин, як зовнішніх, так і внутрішніх, що зашкодили реалізації національної програми, спрямованої на творення модерної європейської держави. У такому контексті становить інтерес дослідження фінансово-економічної політики українських гетьманів і російських самодержців як основи формування й захисту національного господарського середовища.

Аналіз досліджень і публікацій. Комплексний характер проблеми зумовив її розробку в різних теоретичних аспектах. Державотворення як ідеологічний імператив нації та, водночас, процес практичної діяльності, насамперед політико-економічної, в різний час досліджували історики М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков, О. Субтельний, Н. Яковенко. Окремо розробкою питань української економічної історії XVI–XVIII ст. та економічної політики гетьманів займалися К. Гальський, В. Голобуцький, О. Гуржій, О. Оглоблін, Д. Яворницький та ін. У публікаціях Л. Корнійчук, І. Рознера та А. Смолки було висвітлено економічні вимоги козацтва в контексті розвитку української економічної думки. Разом з тим, дотепер залишається малодослідженим фінансово-економічний аспект утвердження національної державності та формування й захисту цілісного господарського середовища.

Метою статті є дослідження політико-економічних чинників і практичного досвіду формування фінансових інститутів як основи державотворення в умовах внутрішнього протистояння та зовнішньої експансії, розвитку товарно-грошових відносин та становлення національного ринку.

Основний зміст дослідження та отримані результати. Розбудова власного господарського середовища та формування національних фінансових інститутів упродовж XVI–XVIII ст. відбувалися на тлі суперечливих процесів самоідентифікації українського етносу та його протистояння державотворчим потугам інших народів. Як зазначав М. Грушевський, у цей час "староруський устрій модифікується впливами державного процесу тих політичних тіл, в які входять українсько-руські землі" [1, с. VI]. Втіленням прагнення до побудови своєї держави як захисниці свобод, на відміну від чужих державно-політичних утворень (Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Московського царства), які до українського населення ставились як до підданців, тобто підкорених, став унікальний політичний і господарський феномен – Запорозька Січ. У суспільній свідомості козацтво здебільшого уявляється як військово-політична організація, лицарський орден, але при цьому на другий план зміщуються господарська діяльність та економічні відносини. Насправді одну з визначальних рис козацтва як способу життя становила вільна праця на вільній землі. Щодо самого господарства, то, як доводять дослідники, "в Україні у вигляді козацького відбувалося становлення господарства якісно нового типу, яке виходило за межі середньовічної цивілізації, – фермерського" [2, с. 40].

В останній третині XVI ст. козацтво набуло певних організаційних форм – відокремившись від решти населення Речі Посполитої, воно визначилося як особлива група. З 1572 р. відбулось юридичне закріплення правового статусу козацтва, що було пов'язане із залученням козаків до військової служби. Було встановлено козацьке самоуправління. Привілеї, що були отримані реєстровим козацтвом, зафіксували соціально-економічні вимоги нового стану в складі українського середньовічного суспільства. До XVII ст. завершилося формування основних принципів суспільно-політичної організації козацтва, якими передбачалося "заперечення феодалної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя; можливість займатися промислами і торгівлею; вільний доступ до козацького стану будь-кого, незалежно від станової чи національної приналежності; право участі в органах самоуправління" [2, с. 41]. У господарському середовищі Запорозької Січі формувалися економічні інститути, властиві ринковій економіці. Насамперед, завдяки утвердженню свободи як невід'ємного права людини відбулося становлення економічних суб'єктів – учасників господарських відносин, які, завдяки внутрішній активності та наявності приватної власності, в процесі свідомої взаємодії з іншими економічними суб'єктами реалізують власні цілі та особисті інтереси. Ліквідація особистої та майнової залежності докорінно змінила статус індивіда, відкрила простір для інституціоналізації його еконо-

мічних і політичних прав. Фундаментальним принципом суспільної взаємодії стало поняття спільного блага на відміну від системи підлеглості та залежності, властивої для середньовічних відносин феодалного васалітету. Відтак у суспільній свідомості та практиці формувалися засади соціального партнерства, солідаризму, взаємодії.

Важливою складовою процесу консолідації суспільства та самоусвідомлення як органічної цілісності був розвиток освіти та науки, на той час іще цілком не відокремлених від релігійного життя. Січ відіграла безпрецедентну як для війська, але цілком іманентну як для суспільно-політичного утворення роль – культурно-освітню та державно-церковну. Йдеться про захист православного священства та міщан від сваволі польської шляхти; вступ Війська Запорозького під проводом гетьмана Петра Сагайдачного (1614–1622)* до Київського Богоявленського братства та відновлення української православної церковної ієрархії на чолі з Київським митрополитом Іовом Борецьким (1620 р.) [3, с. 31]. Можна стверджувати, що саме Петро Сагайдачний заклав військові, освітні та культурно-релігійні передумови для розвитку національної самосвідомості українців та створення козацької держави Богдана Хмельницького, що стала спадкоємцем культури і державницьких традицій попередньої доби. Ці обставини визначають самотність і значення економічного світогляду козацтва та економічної політики гетьманів у процесі державного будівництва.

Внаслідок Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657) склалась і проіснувала до 1782 р. українська національна держава. Зміст тогочасних суспільних трансформацій мав суперечливу природу і, відповідно, наслідки. Н. Полонська-Василенко зазначала: "Революція 1648 р. змінила політичний лад України і створила Українську державу. Але суспільний лад у значній мірі залишився той самий, змінилася лише форма" [4, с. 168]. Насамперед, зберігався становий характер держави, соціальною базою якої було козацтво, а основою державного апарату – покозачена шляхта та козацька старшина. Всі землі, що належали польській шляхті, стали в козацькій державі "власністю Війська Запорозького", тобто державними. На цих землях були "вільні військові" села, мешканці яких були залежні тільки від держави і платили їй податки та відбували державні повинності. Частина податків селяни вносили продуктами, частину грошми. Так звані "стації" йшли на утримання війська, їх розмір залежав від місцевих умов. Єдиної одиниці оподаткування теж не було: в одних місцевостях брали податки від землі, в інших – від кількості худоби. На користь гетьманської адміністрації йшли такі збори: тютюнова десятина, податок на виробництво та продаж горілки ("показанщина"), мито від продажу дьогтю, збори з млинів. Головною статтею доходів державних фінансів були прямі податки, які платили селяни та міщани [5, с. 184]. До державного скарбу йшли податки від вивозу та довозу товарів (евекта та індукта). Таким чином, на початку існування Гетьманської держави йшов активний процес творення самостійних

* Тут і далі вказано роки гетьманування.

політичних, економічних та адміністративно-управлінських інститутів. Сформувалася система військово-адміністративного управління, з притаманними їй демократичними рисами: виборністю гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини; єдиною податковою, судовою, фінансовою, військовою системами, самостійними дипломатичними зносинами з іноземними державами тощо.

Економічна політика Богдана Хмельницького засвідчує активне втручання державної влади в господарське життя, що було спрямоване на скасування фільварково-панщинної системи, розвиток хутірського козацького господарства; заохочення вивезення товарів і обмеження вивезення коштовностей, установлення захисного мита, пільг місцевим підприємцям і купцям; сприяння розвитку ремесел і промислів (рудного, гарматного, млинового), надання містам самоуправління; розвиток товарно-грошових відносин, налагодження економічних зв'язків з іншими країнами, укладення довгострокових торговельних угод, заохочення й захист іноземних купців. Так, у 1650 р. укладений договір із Портою, що надавав українським купцям право вільної торгівлі на теренах всієї Османської імперії та звільняв їх від сплати мита, "оплат і податків". У 1654 р. гетьман запровадив нову систему оподаткування, відповідно до якої мито збиралося в розмірі двох злотих із кожних 250 злотих вартості товару, що було у 2,5 разу менше порівняно з тарифом 1643 р. [6, с. 257].

Самостійна економічна політика була одночасно атрибутом державності і засобом забезпечення розвитку національного господарства всупереч імперським зазіханням сусідів. Притаманні їй риси меркантилізму вказують на закономірне переростання ізольованого міського господарства в національне, об'єднане спільним ринком і, водночас, включене в систему сталих зовнішньоторговельних зв'язків. Політика меркантилізму слугувала економічним забезпеченням нової – національно-державної – ідеї. На відміну від Росії-Московії, де в цей час набували сили і поширювалися ідеї винятковості російського державного ладу, що спирається на православ'я, самодержавство, збереження національної самобутності та відсутність надмірно широкої громадянської свободи [7, с. 54], в Україні державницькі тенденції формувалися й розвивалися у переплетенні із загальнодемократичним рухом.

Хоча визвольні змагання середини XVII ст. загальмували господарський розвиток країни, поглибили розрив у рівні її розвитку порівняно з провідними західноєвропейськими державами, проте вже наприкінці XVII ст. в аграрному комплексі України, який активно розвивався, було достатньо ресурсів для експорту продукції. Це давало можливість отримання коштів для придбання за кордоном різноманітних виробів промисловості, що, своєю чергою, сприяло підвищенню технічного рівня та продуктивності господарства, створювало основу зародження власного промислового виробництва. Інтенсивні зовнішньоторговельні зв'язки, зокрема значні обсяги експорту товарів з України, започаткування договірної торгівлі засвідчують формування відкритої економіки, інтегрованої в європейський економічний простір.

З часом, унаслідок надання маєтків за службу знатним військовим товаришам та затвердження гетьманом прав на володіння населеними землями, частка державної власності почала швидко зменшуватися. Натомість у козацькій Україні поновлювалися великі латифундії, але тепер їх власниками була вже козацька старшина. Незважаючи на поглинання фонду державних земель і дрібного землеволодіння козаків та посполитих великим старшинським землеволодінням, характер землеробського господарства змінювався повільно: переважало рільництво, асортимент культурних рослин і технологія їх вирощування залишалися традиційними. Розвиток селянських промислів, зокрема бондарства, ткацтва, виробництва дерев'яного посуду, мотуззя та ін., зростання значення ремесел – теслярства, ковальства, кушнірства, кравецтва, пекарства, слюсарства, гончарства тощо сприяли поживленню внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Гетьмани дотримувалися ліберальних принципів щодо зовнішньої торгівлі, проте в умовах неухильного обмеження автономних прав України й заміни її політичних структур на загальноімперські, можливості проведення самостійної політики, в тому числі економічної, скорочувалися, що стало наслідком, за висловом М. Грушевського, тривалого "конфлікту українських автономічних змагань з московським централізмом" [8]. Цей конфлікт, зокрема, виявлявся в скасуванні церковної автономії України, призначення до головних українських міст російських воєвод і військових гарнізонів. За тими заходами виявлялася загальна програма російського уряду – завести свою адміністрацію в Україні, обкласти населення податками до російської казни, обмежити українські "вольності" певними правами окремих привілейованих верств, зрештою, підпорядкувати всю Україну загальноімперським політичним та адміністративним інституціям.

Царський уряд сприяв зростанню великого землеволодіння, підтверджуючи надання гетьманами земель старшині з державного фонду, а також і сам безпосередньо видаючи грамоти на володіння землями. При цьому селяни були зобов'язані віддавати землевласнику частину врожаю або платити чинш, виконувати різні повинності. Така політика збільшувала утиски селянства й послаблювала козацьку державу. Не маючи на кого спертися всередині країни, гетьмани дедалі більше потребували іноземної підтримки, за яку доводилося розраховуватися правами і вольностями козацтва. Особливо в цьому відзначився Іван Брюховецький (1663–1668). Отримавши від російського царя боярський титул і звання великого воєводи, він змушений був погодитися на призначення "малих воєвод" – московських урядовців-розпорядників по містах Гетьманщини. Відтак було встановлено царську адміністрацію з воєводами та гарнізонами, що збирала податки на користь царської казни, не рахуючись із гетьманом. Окрім того існувала практика так званого відкупництва, коли окремі особи або організації отримували право збору податків на умовах своєчасного та повного внесення відповідних сум до скарбниці. Орендарі-відкупники збирали суми значно більші, ніж треба було здати. Особливого поширення відкупництво набуло за часів гетьманування І. Самойловича (1672–1687).

Період з 1657 до 1687 р. (від смерті Б. Хмельницького до початку гетьманства І. Мазепи), який в історіографії дістав назву Руїни, ознаменований не лише втратою територіальної та політичної цілісності українських земель, а й руйнуванням засад національної консолідації, духовно-культурної соборності, що власне і визначає державотворчий потенціал суспільства на основі самоідентифікації його окремих частин. На Правобережжі поспільство продовжувало чинити активний опір відновленню польських політичних і господарських структур, одночасно на Лівобережжі точилася боротьба проти намагань російського уряду звести нанівець українську автономію. Найбільш потужною спробою домогтися визнання політичної самобутності та об'єднання всіх українських земель у складі єдиної держави була діяльність Петра Дорошенка (1665–1676). Проте розпочатий із 1674 р. (укладення між Росією та Польщею Андрусівського договору) інтенсивний процес руйнування національних політичних структур на Правобережжі внаслідок міжусобиць гетьманів і постійної боротьби між Російською державою, Польщею, Туреччиною за українські землі у 1676 р. завершився фактичною ліквідацією державних інститутів Правобережної України. Це означало початок радикальної зміни власності та влади на українських теренах, насадження адміністративно-господарського устрою, політичних структур і правових норм, не властивих національно-правовим традиціям українців.

З огляду на політичне протистояння та пошуки української перспективи, знаковою фігурою постав гетьман Іван Мазепа (1687–1709). Його економічна політика була активною і різнобічною, про що, зокрема, за словами О. Оглобліна, свідчать сотні універсалів "...більшість із яких так чи так стосуються землеволодіння, сільського господарства, фінансів, торгівлі, промисловості та різних соціально-правових питань, з тим пов'язаних" [9, с. 103–104]. І. Мазепі доводилося діяти в умовах фактичного перетворення України на провінцію Російської імперії. Тим більш вагомими слід визнати його зусилля, спрямовані на розвиток української промисловості. Зокрема, наприкінці XVII ст. великого розвитку набуло мануфактурне виробництво; успішно розвивалися залізорудні промисли, виробництво гармат та іншої зброї; головними галузями сільськогосподарської промисловості стали млинарство та гуральництво. Торговельні зв'язки України після Переяславської угоди (1654) були переорієнтовані із Заходу на російські ринки. З цією метою в 1701 р. Петром I було запроваджено обмеження на вивіз української продукції за кордон – крім Московії, звичайно. Більшість сільськогосподарських і промислових товарів, що вироблялися в Україні, можна було продавати тільки через російські порти. Царським урядом були видані розпорядження скеровувати торгівлю України в напрямі Азова, а згодом – до Архангельська, водночас, заборонялося вивозити товари до Гданська, Риги й Кенігсберга.

Історичні джерела козацько-гетьманської доби (кінець XVII – початок XVIII ст.) засвідчують поширення та утвердження ідей меркантилізму в Україні. Разом з тим, в умовах посилення тиску з боку Російської держави, проводити власну економічну політику, спрямовану на захист і розвиток вітчизняного

виробництва, ставало дедалі важче. У 1714 р. царським указом узагалі заборонялося вивозити такі традиційні товари українського експорту як прядиво, шкіри, сало, віск, олію, щетину та деякі інші до іноземних портів. Водночас, заборонялося ввозити до України полотно, панчохи, золоті й срібні нитки, шовкові тканини, фарби, білизну, сукно [4, с. 188]. Ці заходи мали на меті захистити молоді московські мануфактури, які випускали аналогічні товари. Митна політика російського уряду була спрямована на регулювання товарних потоків у власних державних інтересах і наповнення казни. Якщо раніше українські купці сплачували на власному кордоні евекту (вивізне мито) та індукту (ввізне мито), які надходили до української скарбниці, то згідно з новим законодавством, запровадженим на початку XVIII ст., фрахтове мито стягувалося на україно-російському кордоні на користь російської казни. Середній розмір мита становив 7–10% від вартості товару і сплачувався в золоті. Товари, що ввозилися в Україну через російський кордон, також обкладалися митом за ставкою від 10 до 37% [6, с. 258]. Намітилася головна лінія імперської влади, згідно з якою призначенням України було забезпечувати сировиною російську промисловість, російську армію. Масовою стала практика будівництва на українській сировині російських державних підприємств, мануфактур, заводів під керівництвом своїх урядовців, використовуючи працю українських селян. Політика протекціонізму, здійснювана Російською державою, гальмувала розвиток української зовнішньої торгівлі, а відтак і виробництва. Разом з тим, скорочувалися надходження до державної скарбниці, підточувалися економічні підвалини української державності. За таких умов дедалі гостріше звучали вимоги українського козацтва, спрямовані на повернення вольностей і збереження державних та економічних прав України.

Найвищим злетом і підсумком української суспільної думки козацької доби стала Конституція Пилипа Орлика (1710–1714), проголошення якої відбулося у 1710 р. Цей унікальний документ, повна назва якого "Пакти і Конституції Законів та вольностей Війська Запорозького", проголошував в Україні незалежну республіку та був першою у світі державною конституцією (аналогічні документи було прийнято в США у 1787 р., Франції та Польщі – у 1791 р.). Як державний акт республіканського спрямування, українська конституція стала реальною моделлю вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві її громадян на свободу і самовизначення. Аналіз цього історичного документа має непересічне значення в контексті формування політичної свідомості та інституційного оформлення ідей державності. Преамбула містить історико-економічний екскурс, що висвітлює витоки та особливості соціально-економічного устрою козацької держави і дає підстави характеризувати його як національну модель ранньобуржуазного суспільства з елементами ринкового господарства. Зокрема, свідченням цього є головні риси тогочасної економічної системи: зосередження землі в руках козаків, селян і міщан; домінування індивідуально-приватного типу господарства, що ґрунтувалося на власній і частко-

во на найманій праці. Дрібне і середнє козацько-селянське господарство втілювало потенційні тенденції капіталістичного фермерства.

Принципи побудови української держави, закладені в Конституції П. Орлика, категорично не припускали самодержавства та безконтрольності, натомість передбачали унормування та законодавче регулювання всіх галузей державного та суспільного життя за головної умови – відторгнення України від Московської держави. У правовому акті знайшли відображення господарські питання, визначення економічних повноважень владних інституцій, фіскальна та соціальна політика. Зокрема, було передбачено відокремлення державного скарбу від гетьманського, що на той час, коли в Європі панував абсолютизм, було надзвичайно прогресивним і новаторським принципом розбудови державних фінансів. Це положення засвідчує високий рівень державно-політичного мислення автора цього законодавчого документа та ступінь розвитку державних інститутів тогочасного українського суспільства. Для козаків і посполитих скасовувалися численні обтяжливі повинності та податки, натомість передбачалось здійснення соціального захисту населення; гарантія прав і свобод людей усіх станів згідно з традиційним українським правом; проведення ревізії земельних володінь старшини, що збагатилася свавільним захопленням землі; вдосконалення торгової політики тощо [10]. Конституція утверджувала захист приватної власності як економічної основи держави.

Статті дев'ята та десята "Пактів і Конституцій" передбачали засоби контролю держави над економікою та боротьби з господарськими злочинами і корупцією. Так, виборна посада генерального скарбника, запроваджена у Війську Запорозькому з давніх часів, була аналогічною сучасному міністру фінансів. генеральний скарбник відав "публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами", він мав за згодою гетьмана розпоряджатися і дбати про державне майно "не для власної, а для загальної потреби". Передбачалось також обрання у кожному полку двох присяжних скарбників, затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. До обов'язків полкових скарбників належало відання прибутками від приватних осіб і публічними податками, а також розпорядження видатками та ведення щорічної звітності. Гетьман не мав права використовувати державні кошти на власну користь, а полковники взагалі жодним способом не повинні були втручатися в справи полкової скарбниці, "задовільнюючись своїми приходами і добрами". Таким чином, будівництво державних фінансів передбачало поділ на місцеві та централізовані доходи та видатки, звітність і виборність державних посадових осіб. Соціальна база оподаткування мала бути розширена за рахунок маєтних купців та інших заможних верств населення, які раніше не оподатковувалися. Н. Полонська-Василенко так охарактеризувала цей документ: "Ця конституція, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини, як провідної верстви України, та Запоріжжя, як її військової сили, була в той же час маніфестом державної волі української нації перед цілим куль-

турним світом". Разом з тим, зазначивши, що конституція ніколи не була здійснена, назвала її "кабінетним твором" [4, с. 151].

Утворення в 1722 р. Малоросійської колегії – владної структури, що була укомплектована виключно російськими вищими чиновниками, а діяльність якої спиралася на закони Російської держави, – означало остаточне утвердження імперських засад у політиці уряду Петра I стосовно України. Царська адміністрація встановлювала контроль над фінансами, судочинством, діяльністю гетьмана та генеральної старшини. Спробою протидії централізаційним намаганням Росії стала діяльність Данила Апостола (1727–1734), якого дослідники називають "останнім козаком" і "рішучим оборонцем автономії України" [11, с. 213]. Головним спрямуванням його економічної політики було піднесення економічного добробуту краю, зруйнованого значною мірою діяльністю російського уряду. Д. Апостол дбав про урегулювання землеволодіння, домігся відновлення української адміністрації, обороняв права міст, підтримував українське купецтво. У відповідь на петицію гетьмана – так звані "Статейні пункти" – російський уряд видав указ, яким визначалося правове становище Гетьманщини (1728 р.). Д. Апостолу вдалося відстояти скорочення чисельності російських військ на українській території; усунення обмежень у торгівлі з іноземними купцями, хоча мито й надалі стягувалося на користь російської казни; скасування низки податків, накладених раніше Малоросійською колегією. Велике значення мало створення державної скарбниці. Активна діяльність Д. Апостола сприяла тому, що на певний час був пригальмований процес інкорпорації українських земель Російською імперією.

У другій половині XVIII ст. з'явилися літературні твори публіцистичного характеру, що розкривали історичне минуле та актуальні суспільно-політичні питання, утверджували національно-державницьку свідомість українців. Йдеться про відомий "Разговор Великороссии с Малороссией", написаний перекладачем Генеральної військової канцелярії С. Дівовичем, та славетну "Оду на рабство" В. Капніста. Ці твори були, за висловом О. Оглобліна, "великої сили українським літературним протестом проти московської централістичної політики" [12, с. 14–18]. У них розкрито історичну суверенність України та показано, як російські державні інститути підпорядковують собі, поглинають усі права та вольності не лише козацтва, міщан, посполитих, але й самої Української гетьманської держави. Коли в 1783 р. в Україні було скасовано останні залишки політичної автономії та самостійної військової організації, питання державного будівництва та управління перейшли в практичну площину царської служби. Вимоги "вольностей", відображені в діяльності громадських діячів, "Прошеннях" українських депутатів і "Наказах" козацької старшини при підготовці нового "Уложення" [13], засвідчують втрату державотворчого потенціалу та трансформацію політичної активності в боротьбу за майнові та станові привілеї шляхти. Кращі сили нації долучилися до державотворення, становлення фінансової системи та модернізації державного управління інших держав.

Висновки та перспективи подальших розвідок

1. Історичний досвід боротьби українського народу за політичну та економічну незалежність засвідчує, що розбудова державного організму вимагає не лише граничного напруження зусиль усієї нації, консолідації та цілеспрямованої політики її еліти, а й щоденної роботи над формуванням цілого комплексу інститутів та ефективного діючого механізму державного управління.

2. У добу зародження української національної ідеї та боротьби за створення національної держави набули поширення ідеї меркантилізму, що знайшло вираження в політиці гетьманів, спрямованій на розвиток ремесел, торгівлі, хутірського козацького господарства та обмеженні феодално-кріпосницьких відносин. Було закладено підвалини національної фінансової системи, зокрема сформовано інститути державних фінансів (державна власність, державний скарб, система прямого оподаткування, митна політика) і створено організаційно-адміністративні механізми їх реалізації (органи судової та адміністративної влади, система місцевого самоврядування).

3. Рестриктивні заходи російського уряду другої половини XVII – початку XVIII ст. гальмували розвиток української економіки та підточували фінансово-господарські основи її державності. Історико-теоретичний аналіз особливостей фінансових відносин доби національно-визвольних змагань XVII ст. дає підстави сформулювати висновок про становлення фінансів як інститутів державності, а фінансової політики як інструмента будівництва єдиної централізованої економічної системи. Перспективним уявляється подальше історико-теоретичне дослідження процесу розвитку фінансових інститутів у контексті становлення інституційної структури ринкової системи та національного ринку.

1. *Грушевський М.С.* Історія України – Руси : в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський ; [ред. Сохань П.С. (голова) та ін.]. – Т. V : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. – К. : Наук. думка, 1994. – 704 с.

2. *Смолій В.А.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.Смолій, В.Степанков. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 447 с.

3. *Антонович В.* Петро Сагайдачний / Володимир Антонович // Гетьмани України : історичні портрети / Упоряд. журн. "Україна". – К., 1991. – С. 25–32.

4. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Т. 2. : Від середини XVII століття до 1923 року / Наталія Полонська-Василенко – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

5. *Крип'якевич І.П.* Історія України / І.П. Крип'якевич ; відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович – Львів : Світ, 1990. – 520 с. – ("Пам'ятки історичної думки України").

6. *Філіпенко А.С.* Міжнародні економічні відносини : історія / А.С. Філіпенко. – К. : Либідь, 2006. – 390 с.

7. *Святловский В.В.* История экономических идей в России // Историки экономической мысли России // В.В. Святловский, М.И. Туган-Барановский, В.Я. Железнов ; под ред. М.Г. Покидченко, Е.Н. Калмычковой. – М. : Наука, 2003. – С.19–201.
8. *Грушевський М.* Виговський і Мазепа / М. Грушевський // Вивід прав України : документи і матеріали до історії української політичної думки / впоряд., вступ. ст. і довідки Богдана Кравціва. – 2-е вид. – Нью-Йорк : Дослідно-видавниче об'єднання Пролог, 1964. – С. 175–195.
9. *Оглоблин О.* Гетьман Иван Мазепа та його доба / О. Оглоблин ; за ред. Л. Винара. – 2-ге вид., доп. – Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. – 461 с. – (Українське історичне товариство).
10. *Орлик П.* Вивід прав України / П. Орлик // Історія філософії України : хрестоматія. – К., 1993.
11. *Дзира Я.* Данило Апостол / Ярослав Дзира // Гетьмани України : історичні портрети / упоряд. журн. "Україна". – К., 1991. – С. 207–214.
12. *Оглоблин О.* Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
13. Прошения малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. – 1883. – Т. VI, черв. – С. 317–345.

Додатковий список літератури

1. Grushevs'kii M.S. Istoriya Ukraïni – Rusi : v 11 t., 12 kn. / Grushevs'kii M.S. / [red. Sokhan' P.S. (golova) ta in.]. – Т. V. Suspil'no-politichnii i tserkovnii ustrii i vidnosini v ukraïns'ko-rus'kikh zemlyakh XIV–XVII v. ; К. : Nauk. dumka, 1994. – 704 s. [in Ukrainian]
2. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukraïns'ka natsional'na revolyutsiya XVII st. (1648–1676 rr.) / V. Smolii, V. Stepankov. – К. : Vid. dim „Kievo-Mogilyans'ka akademiya”, 2009. – 447 s. [in Ukrainian]
3. Antonovich V. Petro Sagaidachnii / Volodimir Antonovich // Get'mani Ukraïni: Istorichni portreti : Zb. : / Uporyad. Zhurn. „Ukraïna”. – К., 1991. – S. 25–32 [in Ukrainian]
4. Polons'ka-Vasilenko N. Istoriya Ukraïni. T. 2. vid seredini XVII stolittya do 1923 roku / Nataliya Polons'ka-Vasilenko – К.: Libid', 1992. – 608 s. [in Ukrainian]
5. Krip'yakevich I.P. Istoriya Ukraïni / Vidp. redaktori F.P.Shevchenko, B.Z.Yakimovich. – L'viv: Svit, 1990. – 520 s. / („Pam'yatki istorichnoï dumki Ukraïni”) [in Ukrainian]
6. Filipenko A.S. Mizhnarodni ekonomichni vidnosini: istoriya / A.S. Filipenko – К. : Libid', 2006. – 390 s. [in Ukrainian]
7. Svyatlovskii V.V. Istoriya ekonomicheskikh idei v Rossii // Istoriki ekonomicheskoi mysli Rossii // V.V. Svyatlovskii, M.I. Tugan-Baranovskii, V.Ya. Zheleznov; Pod red. M.G. Pokidchenko, E.N. Kalmychkovoi. – М. : Nauka, 2003. – С. 19–201 [in Russian]

8. Grushevs'kii M. Vigovs'kii i Mazepa // Vivid prav Ukraïni. Dokumenti i materialy do istoriï ukraïns'koï politichnoï dumki. Vporyadkuvannya, vstupna stat'ya i dovidki Bogdana Kravtsiva. Druge vidannya. – N'yu-Iork : Doslidno-vidavniche ob'ednannya Prolog, 1964. – С. 175–195 [in Ukrainian]
9. Ogloblin O. Get'man Ivan Mazepa ta iogo doba. / O. Ogloblin ; za red. L. Vinara. – 2-ge vid., dop. – N'yu-Iork ; Kiïv ; L'viv ; Parizh ; Toronto, 2001. – 461 s. – (Ukraïns'ke Istorichne tovaristvo) [in Ukrainian]
10. Orlik P. Vivid prav Ukraïni // Istoriya filosofii Ukraïni: Khrestomatiya. – K., 1993 [in Ukrainian]
11. Dzira Ya. Danilo Apostol / Yaroslav Dzira // Get'mani Ukraïni: Istorichni portreti : Zb. : / Uporyad. Zhurn. „Ukraïna”. – K., 1991. – S. 207–214 [in Ukrainian]
12. Ogloblin O. Lyudi staroi Ukraïni / O. Ogloblin. – Myunkhen : Dniprova khvilya, 1959. – 328 s. [in Ukrainian]
13. Prosheniya malorossiiskogo shlyakhetstva i starshin, vmeste s getmanom, o vosstanovlenii raznykh starinnykh prav Malorossii, podannoe Ekaterine II v 1764 godu // Kievskaya starina. – T. VI, 1883, cherven'. – S. 317–345 [in Russian]

Отримано 17.11.11

V.V. Nebrat, канд. экон. наук

**ЗАРОЖДЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВ КАК ИНСТИТУТОВ
УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО
И ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ XVI–XVIII ВВ.**

В статье рассмотрены особенности эволюции финансовых отношений на украинских землях и определен характер экономической политики гетманов. Обосновано положение о том, что в процессе политического и экономического противостояния XVI–XVIII вв. происходило зарождение и развитие финансов как институтов украинской государственности.

Ключевые слова: экономическая политика украинских гетманов, финансы, институты государственности, меркантилизм, протекционизм.

Nebrat V.V., Candidate of Econ. Sci.

**ORIGIN AND DEVELOPMENT OF FINANCES AS THE INSTITUTIONS
OF UKRAINIAN STATEHOOD IN THE CONTEXT OF POLITICAL AND
ECONOMIC ANTAGONISM XVI-XVIII CENTURIES.**

The article discusses the features of the evolution of financial relations in the Ukrainian lands and defines the character of economic policies of Hetmans. Is justified the thesis that in the process of political and economic confrontation of XVI–XVIII centuries. took place the birth and development of the finances as the institutions of the Ukrainian statehood.

Key words: economic policy of Ukrainian Hetmans, finances, statehood institutions, mercantilism, protectionism.